

UDK: 316.344.26/27

Originalni naučni rad
Rad je primljen/ Received: 14.09.2021;
Prihvaćen/ Accepted: 18.11.2021.

KLASIČNI PRISTUPI I SAVREMENI TEORIJSKI MODELI U RAZMATRANJU KLASNO/SLOJNE NEJEDNAKOSTI U DRUŠTVU

Milovan Vuković¹

Univerzitet u Beogradu, Tehnički fakultet u Boru

Aleksandra Vuković²

Akademija tehničko-umetničkih studija, Beograd

JEL: Z1, Z 13

Sažetak: *Dobro je poznato da se pitanja socijalnih nejednakosti, klasa, klasnih odnosa i klasne strukture društva proučavaju unutar sociološke, politikološke ili ekonomske perspektive. Marks, Dirkem i Veber su začetnici klasičnog pristupa u proćavanju višedimenzionalnog fenomena kao što je nejednakost u društvu, iz ćijih ućenja je proistekla većina savremenih teorija o klasama i stratifikaciji. Cilj ovog rada je da ponudi argumentaciju da sagledavanje klasićnih i novijih teorija o društvenim klasama i stratifikaciji obezbeđuje koristan konceptualni okvir za produktivo integrisanje razlićitih perspektiva o socijalnim nejednakostima. Takav pristup se zasniava na socioloćkim tradicijama ukorenjenim u delima Marksa, Dirkema i Vebera. Rad naglašava praktićnu vrednost stratifikacione teorije u nastojanju da se pronikne u kompleksnost savremenih društvenih nejednakosti koje su, pretežno, oblikovane procesom globalizacije i prevlašću neoliberalne ideologije. Ovaj ćlanak pokazuje da, uprkos novijim studijama o irelevantnosti koncepta klase, klasna analiza ostaje i dalje neizbećni pristup za razumevanje i objašnjavanje strukture i nejednakosti u društvu.*

Ključne reći: *društvene nejednakosti, stratifikacija, klasa, klasna struktura, klasni odnosi, sloj, zanimanje, marksistićka tradicija, veberovska tradicija.*

¹ mvukovic@tfbor.bg.ac.rs; (<https://orcid.org/0000-0003-1715-1078>)

² dr.aleksandra.vukovic@gmail.com; (<https://orcid.org/0000-0003-4864-2080>)

1. Uvod

Socijalna misao oduvek se zanimala za nejednakosti među ljudima kao činjenicu društvenog života koja se lako uočava u svakom društvu. Ciljevi socioloških istraživanja najčešće se odnose na identifikovanje elemenata iz kojih se društvo sastoji, kao i objašnjenje njegove strukture, odnosno rasporeda i međusobnog odnosa elemenata koji čine društvo. Sastav i struktura društva su vrlo promenljive kategorije: „neki elementi nestaju, neki novi se pojavljuju”, dok su promene društvene strukture još dinamičnije (Šljukić i Šljukić, 2018: 607). Veliki deo svog „naučnog legitimiteta”, kako to primećuju Petrović i Marković, sociologija crpi upravo iz proučavanja socijalnih nejednakosti (2018: 18). Ovaj fenomen je bio u žiži interesovanja mnogih sociologa koji su izučavali strukturu nekadašnjeg jugoslovenskog socijalističkog društva (Davidović, 1985).

Promena odnosa elemenata društvene strukture tokom perioda tranzicije odrazila se na mnoge pojave poput, recimo, raspodele društvene moći, delikvencije ili kulturne potrošnje što potvrđuju i rezultati novijih studija (Mitrović, 2012; Pavićević, 2013; Tomić, 2016). Socijalno-zdravstvena krizna situacija u vezi sa pandemijom kovida 19, kao i prethodne zaraze, ukazuju takođe na nesrazmernost njihovih posledica gledano kroz prizmu društvenih klasa/slojeva.

Za izražavanje društvene nejednakosti u sociologiji koristi se dobro poznata metafora „stratifikacije” pozajmljena iz geologije, poput drugih termina (na primer, funkcije ili evolucije) razvijenih u okviru biologije i ekologije. Termin „stratifikacija”, preveden u sociologiju, odnosi se na nejednakosti koje vladaju među ljudima po osnovu pripadnosti različitim društvenim slojevima. Društvena stratifikacija, kao poseban vid društvene nejednakosti, označava „prisutnost društvenih skupina koje su rangirane jedna iznad druge prema moći, ugledu i bogatstvu”, pri čemu je kod pripadnika svake skupine (sloja) razvijena, u većoj ili manjoj meri, svest o zajedničkim interesima i identitetu, te sličan način života (Šljukić i Šljukić, 2012: 14). Stratifikacija je, sažetije rečeno, na sistematičan način uređena nejednaka raspodela moći, bogatstva i ugleda (Kerbo, 2000).

Teorije o društvenoj stratifikaciji najčešće se dele na teorije društvenih sukoba (među njima je marksistička najuticajnije), strukturalno-funkcionalističke i teorije zavisnosti – objašnjavaju uzroke i posledice nejednakosti na nivou međunarodne zajednice, odnosno „svetskog društva”. Stratifikacija međunarodne zajednice (nacija, odnosno država) objašnjava se razlikama u bogatstvu i moći između naroda zasnovanim na održavanju postojeće strukture odnosa, koja pogoduje povećanju zavisnosti nedovoljno razvijenih prema najrazvijenijim delovima sveta.

Klasa zauzima istaknuto mesto u različitim sistemima društvenog raslojavanja. Podela društva na hijerarhijski rangirane klase ili slojeve, po osnovu razlika u sticanju *bogatstva, ugleda i moći*, jeste univerzalna osobina ljudske strukture te se, sledstveno tome, od davnina nalazi u žiži interesovanja filozofa i sociologa (Bottomore, 1978: 11). Nije dovoljno samo konstatovati da postoje nejednakosti da bi se moglo pristupiti klasnoj analizi društva. Nejednakosti u određenom društvu mogu da se zasnivaju i na razlikama po osnovu etničke ili religijske pripadnosti, jezika i sl. Uprkos velikim razlikama u prihodima među članovima društva, ono ne mora neminovno biti i klasno. Društvena klasa predstavlja više od toga a klasni pristup u analizi društvene strukture prate izvesne nedoumice. Jedna od njih se odnosi na terminološka određenja budući da sociolozi uglavnom analiziraju „klasne odnose”, „klasnu strukturu”, „lokaciju (poziciju) klase”, „formiranje klase”, „klasne interese”, „klasne konflikte” i „klasnu svest”. Nasuprot navednim pridevima koji stoje uz „klasnu” ona se može posmatrati i kao imenica kada se objašnjava određena klasa; na primer, „radništvo”, „buržoazija” i sl. Erik Olin Rajt smatra da je „produktivnije” koristiti termin „klasa” kao pridev i težište analize usmeriti na klasne odnose i klasnu strukturu (Wright, 2005: 8).

Poslednje tri decenije pojavljuju se studije koje obrazlažu tezu o smanjenju značaja klasnog koncepta u analizi socijalnih nejednakosti (Beck, Pakulski i Waters, 1996; Beck, 2000; Bottero, 2005). Bek, na primer, tvrdi da značaj klase opada u savremenom društvu koje karakteriše individualizacija prisvajanja prihoda, s jedne, i socijalizacija svih oblika rizika (uključujući i štetne posledice po životnu sredinu), s druge strane (Beck, 1992). Gidens takođe ukazuje na činjenicu da se u uslovima globalizacije ne može govoriti o klasama u tradicionalnom smislu budući da se količina plaćenog

rada sa protokom vremena sve više smanjuje, te da se savremena društva kreću ka tzv. kapitalizmu bez rada (1973). Botero iznosi stav da je sve teže analizirati konkretno društvo polazeći samo od ekonomske kategorije te je, saglasno tome, neophodan otklon sociologije od pretežno ekonomskog sagledavanja koncepta klase (Bottero, 2005). Rajt u tom smislu jasno razlikuje „statusne grupe” od „socijalnih klasa” dok je pre više od pola veka Lokvud razvio svoju tročlanu shemu klasne strukture koju čine „radna situacija”, „tržišna situacija” i „statusna situacija” (Wright, 2005; Lockwood, 1958).

Klasni pristup u sagledavanju sastava i strukture savremenih društava, na sreću, ima svoje pobornike koji se zalažu za primenu klasne analize (Westergaard, 1996; Castells, 2000, Goldthorpe, 2001). Prema mejnstrim mišljenju, s druge strane, koje stvaraju politički zvaničnici, mediji pa i veći deo akademske zajednice, kako to ističe Vestergard, moglo bi se reći da nejednakosti gube svoju „socijalnu, moralnu i političku snagu” premda stvarnost pokazuje da se jaz između bogatih i siromašnih neprestano produbljuje (1996: 141). O razmerama tih nejednakosti na globalnom nivou najbolje govore podaci predočeni u studijama o najnovijem talasu globalizacije (Pečujlić, 2002; Milanović, 2007, 2016). Kastels ističe potrebu da se savremena društva tumače na osnovu izvorne klasične klasne teorije, a u strukturi tih društava (uključujući i najrazvijenija) uočava postojanje „potklase” i „lumpenproleterijata” (Castells, 2000). Goldtorp tvrdi da klasni pristup zadržava svoju ulogu u analizi starih i novih nejednakosti koje se pojavljuju u visokorazvijenim kapitalističkim društvima u doba globalizacije (Goldthorpe, 2001). U sličnom tonu Kuljić primećuje da u savremenim društvima, oblikovanim silama neoliberalne globalizacije, nastaje „heterogena i prekarizovana najamna klasa” koja se okuplja oko sekundarnih faktora manjinskih politika kao što su, recimo, pitanja roda, ekologije itd (2018: 454).

U okviru ovog rada pažnja se najpre usmerava na različite koncepcije sagledavanja klasne strukture u evropskoj socijalnoj misli. Potom se izlažu osnovne postavke Marksovog i Veberovog tumačenja društvene slojevitosti. U nastavku rada težište razmatranja se pomera na savremene teorije klasne strukture, posebno u svetlu novijih tumačenja o slabljenju uloge klasnog pristupa, njegove zastarelosti pa i

irelevantnosti. U završnom delu rada se obrazlaže argument u prilog korišćenja klasnog koncepta u analizi stratifikacije savremenih društava, kao segmenta integrisanog pristupa, ne bi li iznašlo odgovarajuće rešenje za prevazilaženje nejednakosti koje se iz godine u godinu, iz decenije u deceniju, povećavaju do neslućenih razmera kako na globalnom nivou tako i unutar društava.

2. Konceptije klasne strukture

Nastanak stratifikacije i različite izvore nejednakosti izučavali su mnogi autori, počev od Aristotela, preko Rusoa, Sen-Simona, Marksa, Vebera, Lenjina, pa do Gurviča, Vornera (Warner), Parsonsa, Dejvisa (Davis), Mura (Moore) i Darendorfa. Kolos starogrčke filozofije, Aristotel, nejednakosti među ljudima u društvu pripisuje prirodnim faktorima. Utemeljenje robovlasničkog sistema, samim tim, jeste postavka „da su jedni ljudi po prirodi slobodni, a drugi robovi i da je za robove i korisno i pravedno da robuju” (Aristotel, 1960: 11). Tek će filozofija prosvetiteljstva u XVIII veku postaviti osnove za sociološki prisup za sagledavanje fenomena društvenih nejednakosti. Nemerljiv doprinos u ovom smislu dao je Žan Žak Ruso budući da izvore društvene nejednakosti nije tražio u prirodi ili božjoj volji već u društvenim činiocima. Ruso u društvu uočava dva vida nejednakosti među ljudima: prvi, uslovljen prirodnim ili fizičkim faktorima kao što su uzrast, zdravlje, snaga tela, duhovne sposobnosti i sl., dok je drugi posledica moralne ili političke nejednakosti. Ova vrsta nejednakosti se „sastoji od različitih povlastica koje neki uživaju na štetu drugih, kao biti bogatiji, poštovaniji, moćniji od drugih, ili ih čak prisiliti na poslušnost” (Ruso, 1978: 29). Rusoova misao je utrla put nastanku socioloških shvatanja o društvenim nejednakostima.

Sen-Simon postavlja osnove, po mnogim ocenama njegovog dela, klasnom pristupu u tumačenju društvenih nejednakosti. U objašnjenju bipolarne strukture društva Sen-Simon izdvaja dve osnovne klase: najpre, *vlasnike* i *nevlasnike* sredstava za proizvodnju, a zatim, u kasnijoj fazi svog intelektualnog stvaralaštva (posle Velike francuske buržoaske revolucije), razlikuje *industrijsku* od *neradne klase*, odnosno proizvođače od neproizvođača. Industrijsku klasu čine fabrički radnici, poljoprivrednici, trgovci,

bankari, fabrikanti, zanatlije, naučnici, umetnici i dr. U neradnu klasu, ili „parazite”, svrstani su plemstvo, sveštenstvo, vojska i birokratija. U svom učenju Sen-Simon po značaju posebno izdvaja industriju. Pošto društvo u potpunosti počiva na industriji, ona je jedina garancija njegovog postojanja – jedini izvor bogatstva i svakog prosperiteta. Uprkos tome što se Sen-Simon interesovao za sudbinu radnika, to jest za sudbinu „najmnogoljudnije i najbjeđnije klase”, ovaj francuski socijal-utopista u klasnim protivrečnostima i klasnoj borbi nije video pokretačku snagu društvenog razvoja i smene pojedinih društvenih epoha (Fiamengo, 1987: 51).

Istorija evropske socijalne misli iznedrila je nekoliko koncepcije klasne strukture. Najčešće su, naime, korišćene (1) binarna (dihotomna) shema, (2) shema gradacije (jednostavna ili sintetička) i (3) funkcionalna shema (Ossowski, 1981: 80). Dihotomna struktura društva se izražava podelama na (1) vladajuće i one kojima se vlada, (2) bogate i siromašne, te (3) one za koje se radi i one koji rade. Ovaj najjednostavniji oblik društvene stratifikacije ujedno je i najpopularniji, a svoj oslonac nalazi i u religiji (u vidu, na primer, poznate hrišćanske metafore o „raju i paklu”). Pretpostavlja se da u društvu uvek postoji antagonistički odnos između dve društvene grupe (suprotne klase), koji se uopštava na čitavo društvo.

„Jednostavna gradacija” u sistemu društvenih klasa podrazumeva takvu društvenu strukturu u kojoj sistem viših i nižih klasa počiva na stepenovanju nekog objektivno merljivog obeležja. Najčešće se, pri tome, koristi ekonomska gradacija. Antičku Atinu je posle Solonovih reformi obeležavalo timokratsko uređenje jer je stanovništvo bilo podeljeno na četiri klase prema veličini prihoda. Svaka klasa je uživala institucionalno ustanovljene političke povlastice. „Sintetička gradacija” osim ekonomskog kriterijuma uzima u obzir i druga obeležja kao što su profesija, izvor prihoda, tip i mesto stanovanja. Skala koja se utvrđuje na osnovu dva objektivna kriterijuma ili više njih ne mora da bude validna ukoliko kriterijumi koji se odnose na odabrana obeležja nisu samerljivi.

„Funkcionalna shema” klasne strukture društvo deli na određeni broj klasa koje se razlikuju prema funkcijama za koje su zadužene u društvenom životu. Aristotel je razlikovao ratnike i građane koji upravljaju državnim poslovima, dok je radne ljude delio na poljoprivrednike i zanatlije, te na one koji rade u službi pojedinca i one

koji rade u javnoj službi. Staleškim društvima XVI i XVII veka odgovarala je podela na sveštenstvo, viteštvo i kmetove, tj. na one koji se mole, bore i rade. Adam Smit je u vreme nastanka savremenog kapitalizma uveo novu tročlanu podelu, zasnovanu na ekonomskom kriterijumu, koja razlikuje tri osnovne klase – vlasnike zemlje, vlasnike kapitala i radnike.

3. Marksovo tumačenje klase

Marks je u želji da pojednostavi slojevitost kapitalističkog društva najpre odredio dve korelativne klase. Početna postavka je da u svakom klasičnom klasnom društvu postoje „osnovne” i „posredne” klase (međuklase). Opstanak osnovnih klasa vezuje se za postojeći način proizvodnje u društvu. Međuklase uključuju sve one strukture klasnog društva koje ne pripadaju ni jednoj ni drugoj osnovnoj klasi, već zauzimaju položaj između njih. Ta pozicija može biti bliža jednoj ili drugoj osnovnoj klasi, a može biti i središnja (na primer, trgovci, zanatlije, seljaštvo, razne javne profesije i sl.). Međuklase egzistiraju „ili kao ostatak starog, ili kao nagoveštaj novog društveno-ekonomskog sistema” (Petković, 1998: 107). Prema Marksovom tumačenju, industrijsko kapitalističko društvo XIX veka obeležavaju dve osnovne klase – najamni radnici, koji proizvode višak vrednosti, i kapitalisti, koji prisvajaju taj višak vrednosti. Višak vrednosti predstavlja razliku između upotrebne vrednosti rada i vrednosti rada radnika na tržištu. Radnici čine klasu ugnjetenih, a kapitalisti klasu ugnjetača. Potpuniju (tročlanu) shemu strukture ovog društva, polazeći od odnosa prema sredstvima za proizvodnju, čine kapitalisti, malograđanstvo i proletarijat.

Odnos između dve osnovne klase nije stabilan. Kako se kapitalizam razvija, sa umnoženom akumulacijom kapitala dolazi do sve veće disproporcije brojanog odnosa. Krajnji ishod ovog procesa „pauperizacije” predstavlja obrazovanje neznatne manjine kapitalista nasuprot ogromnoj armiji radnika. Rastuća polarizacija osnovnih klasa, usled „progresivne proletarizacije”, klasnu borbu dovodi do kritične tačke – raspada čitavog klasnog sistema – koji se revolucionarnom društvenom promenom transformiše u novi tip društva.

Uprkos čestim interpretacijama opisanog viđenja klasne strukture kao binarne, jer se uglavnom razmatra odnos „kapitalisti – radnici”, Marks je u analizama francuskog i nemačkog društva sredine XIX

veka ukazivao i na postojanje drugih klasa (međuklasa). Tako je povukao granicu između buržoazije, radnika i seljaka, ali i unutar klase kapitalista, razlikujući sitnu, srednju i krupnu buržoaziju, kao i industrijsku, trgovačku i finansijsku (bankarsku) buržoaziju. Heterogena je i radnička klasa jer obuhvata nekvalifikovane, kvalifikovane i visokokvalifikovane radnike, gradske i seoske radnike itd. Marks je preuzeo sva tri osnovna tipa shvatanja klasne strukture, prisutna u istoriji evropske socijalne misli, o kojima je govoreno u prethodnom odeljku.

Za marksiste je srednja klasa manje značajna, jer donekle prigušuje konflikt, ali ne dovodi u pitanje antagonističku strukturu društva. Marksovo poimanje srednje klase je u suprotnosti sa Aristotelovim tumačenjem prema kojem su „bogati i siromašni odstupanja u odnosu prema srednjoj klasi koja garantira i održava društvenu ravnotežu” (Kuvačić, 1989, 92). Tek početkom XIX veka, u stvari, nastaje „moderna srednja klasa”, sastavljena od sitnih sopstvenika, trgovaca, zanatlija i pripadnika slobodnih profesija, koja je kao društvena grupa određena u ekonomskom, socijalno-psihološkom i političkom smislu.

Do polarizacije klasa dolazi zbog same dinamike klasne borbe – svrstavanjem pripadnika različitih klasa u jednu (na primer, okupljanje seljaka i zanatlija uz radnike). A da bi proletarijat bio u stanju da izvede revolucionarnu promenu, trebalo bi da postane svestan svoga položaja i da postane „klasa za sebe” (*klasse für sich*) – klasa u pravom smislu reči. Reč je o kvalitativno novom realitetu koji nadilazi svaku „partikularnost i individualnost” (Marinković, 2008: 122). U delu *Beda filozofija* Marks poredi ovaj pojam sa pojmom „klase po sebi” (*klasse an sich*), odnosno, sa „neosvešćenom” klasom – prostim agregatom pojedinaca istog klasnog položaja koje jedino povezuje zajednička pozicija na tržištu.

Problemom klasa u okviru marksističke orijentacije intenzivno se bavio Vladimir Iljič Lenjin, koji je u tekstu *Velika inicijativa* (1919) ukazao na četiri osnovna obeležja suštine pojma „društvene klase”. Prvo se tiče *mesta* određene društvene grupe u istorijskom, određenom sistemu društvene proizvodnje; drugo se dotiče *odnosa* prema sredstvima za proizvodnju; treće sagledava *ulogu* u društvenoj organizaciji rada, a četvrto razmatra *način učestvovanja u raspodeli* društvenog proizvoda – bogatstva kojim raspolažu. Lenjin je takođe

razradio Marksove zamisli o klasnoj borbi, odnosno klasnom ratu (Antonić, 2010).

Klasa u marksističkoj teoriji društva predstavlja opšti pojam koji objedinjuje različite karakteristike koje proističu iz nejednakosti.

„Način života se objašnjava kao klasno ponašanje; ideje su takođe klasne pojave: vladajuće ideje su ideje vladajuće klase, drugim rečima, svet ideja, vrednosti, svet umetnosti, prava, politike, ne odvaja se od pojava društvenih klasa. Isto tako, pojave moći su klasne pojave. Ne postoji moć različita od moći društvene klase koja je vladajuća u datom trenutku. Država u društvu, u kojem je buržoaska klasa vladajuća, može biti samo buržoaska država, tj. sredstvo kojim buržoazija štiti svoje privilegije i potvrđuje svoja prava. Država je instrument vladajuće klase, a ne presuditelj između različitih klasa” (Mandra, 2001: 188).

Pojam klase u Marksovoj misli teško je odvojiti od filozofije istorije. Kao što je već istaknuto, i prethodne društveno-ekonomske formacije, osim prvobitne zajednice, sagledavane su preko binarnih klasnih struktura. Marksov pojam klase je apstraktan budući da nastoji da razvije idealan tip i opštevažeći model makro društvenih odnosa. Društvena klasa sagledava se i kao politička, socijalna i antropološka kategorija. Zbog toga Marksov klasni koncept nije moguće operacionalizovati, odnosno praktično primeniti za utvrđivanje konkretne klasne stvarnosti. Najveća ranjivost marksističkog tumačenja klase ogleda se „u uprošćavanju klasne borbe i pregrupisanju u dve glavne klase” (Mandra, 2001:

188). Kod ovog prigovora treba imati u vidu da se Marksovo viđenje binarne strukture odnosi samo na jedan način proizvodnje, to jest kapitalistički način proizvodnje u njegovom čistom obliku. U tom slučaju je moguće govoriti samo o radnicima i kapitalistima. Međutim, u okviru iste društvene formacije „najčešće koegzistira nekoliko načina proizvodnje, a jedan je dominantan” (Kuvačić, 1989: 91).

Savremeni društveni procesi osporavaju, čini se, mnoge postavke marksističkog klasnog modela. Na primer, ne samo da ne dolazi do povećanja procentualnog udela radnika u strukturi društva, bar

kada je o industrijskim zemljama reč, već se njihov broj iz godine u godinu smanjuje. U Velikoj Britaniji je radništvo, u tradicionalnom značenju ovog termina, činilo oko 40% zaposlenog stanovništva tokom ranih 70-ih godina XX veka, a već sredinom 1990-ih godina radništvo je činilo 18% zaposlenih u proizvodnji. Mnogo važnije je, međutim, da oko polovine ovih radnika dostiže materijalni status pripadnika srednje klase.

Srednja klasa – osnovna tema u analizama klasnih sistema u građanskoj sociologiji – okončava, kako je to nagovestio Georg Zimmel (prvi kritičar marksističkog pojma klase krajem XIX veka), klasnu borbu između buržoazije i proletarijata. Procvat srednje klase u razvijenim zemljama vezuje se za period izgradnje potrošačkog (masovnog) društva po okončanju Drugog svetskog rata, što odgovara nastanku države socijalnog blagostanja. „Nova srednja klasa”, za razliku od „stare srednje klase” uključuje narastajući broj stručnjaka, službenika i tehničara raznih struka. Razvijene zemlje Zapada se ponekad imenuju kao „društva srednje klase” (Šijaković, 1999: 5). Tom idealu se približava i Kina u kojoj je, zahvaljujući ogromnom bogatstvu nastalom tokom perioda ekonomske liberalizacije, stvorena srednja klasa od 340 miliona ljudi koji godišnje zarađuju između 15.000 i 75.000 dolara. Brojnost srednje klase u NR Kini mogla bi do sredine ovog veka, prema novijim predviđanjima, da naraste do 500 miliona (Korkodelović, 2021).

4. Pojam klase u Veberovoj teoriji stratifikacije

Marks Veber je, kritikujući Marksovo učenje o klasama zbog jednostavnosti i prevelikog oslanjanja na proizvodne osnove života, razvio svoj model za objašnjenje društvene nejednakosti u društvu koji pridaje veći značaj sferi distribucije dobara. Vreme je pokazalo da je Veber uticao na razvoj savremene sociologije najviše svojim shvatanjem društvene strukture, koje za mnoge sociologe predstavlja „najbolji, najširi i najadekvatniji okvir” za proučavanje ovog fenomena (Đurić, 1987: 152).

Veber je, koristeći umesto termina „klasna nejednakost” novu sintagmu („socijalna slojevitost”), razvio tročlanu pojmovnu shemu koja upućuje na tri posve različita vida socijalne stratifikacije. Socijalna slojevitost, naime, uključuje: (1) društvene *klase* u pravom

smislu (ograničene su na ekonomsko područje i ukazuju na sličnost životnih mogućnosti određenih grupa ljudi); (2) hijerarhiju društvenih *statusa* (stepen društvenog ugleda koji se pridaje pojedincu ili grupi); i (3) hijerarhiju političkih *moći* (svojstva pojedinca, „političke klase ili stranaka da nametnu svoju volju uprkos protivljenju drugih”). Društvena struktura se saglasno ovom tročlanoj shemi sastoji od društvenih klasa, društvenih slojeva (staleža) i političkih partija. Naposljetku, u skladu sa ovim modelom, ljudi ostvaruju različite vrste moći: ekonomsku, političku i društvenu. U tabeli 1 prikazana su osnovna obeležja Veberovog višedimenzionalnog sistema stratifikacije. Tri osnovne dimenzije društvene slojevitosti su relativno samostalne i nije ih moguće svesti na zajednički imenitelj.

Tabela 1. Veberov sistem društvene slojevitosti (Antonić, 2009: 482)

Strukturalna grupa	Osnov grupisanja	Vrsta moći
Klasa (radno-tržišna grupa)	Imovina i stručnost (tržišni položaj)	Ekonomska moć
Stalež (statusna grupa)	Ugled (socijalni položaj)	Socijalna moć
Partija (interesna grupa)	Interes (institucionalni položaj)	Politička moć

Veberovo poimanje klase i klasnih odnosa polazi od osnovnih Marksovih pretpostavki, ali se, po mnogim elementima, i razlikuje od njih. Veber prihvata Marksovo stanovište da je klasna podela društva po svom karakteru dihotomna. U svakom društvu postoje dve osnovne klase – „vladajuća klasa”, koja poseduje materijalno bogatstvo, odnosno sredstva za proizvodnju ili neka druga sredstva za sticanje zarade, i „podvlaščena klasa”, koja oskudeva u svim resursima (Đurić, 1987: 157). Veber klasu određuje strogo ekonomski, a klasnu situaciju posmatra kao šansu svojstvenu pojedincu, koja mu omogućava sticanje dobara, sticanje položaja u životu i postizanje unutrašnjeg zadovoljstva (Veber, 1976: 241). Društvene nejednakosti se ne zasnivaju samo na klasnim razlikama, već su značajni i neklasni izvori kao što su „lične sposobnosti, talenti, veštine, snalažljivost, ili pak neke duboke unutrašnje, psihološke

karakteristike ličnosti kao što su harizmatičnost ličnosti” (Marinković, 2008: 123).

U formiranju klasa važniju ulogu imaju raznoliki činioци neekonomske prirode, poput školskih i drugih kvalifikacija, stručnog znanja itd. Sve ovo stvara preduslove za dobijanje određenog tipa radnog mesta. Umesto dominantnosti razlika po osnovu imovinskog stanja (kako je Marks smatrao), značajnija je, po Veberovom shvatanju, pozicija pojedinca na tržištu. Poznato je da zaposleni na menadžerskim i profesionalnim poslovima (na primer, lekari i advokati) zarađuju više i imaju bolje uslove za rad nego industrijski radnici. Pitanje svojine (ili odsustva svojine) – premda važi kao osnovna kategorija svih klasnih situacija – razlikuje se od situacije do situacije u zavisnosti od konkretnih tržišnih uslova.

Veber pojam društvene klase, nasuprot Marksu, ne sagledava kao političku, socijalnu ili antropološku kategoriju. Ukoliko su za Marksa društvene klase osnovni društveni entitet, koji najbolje objašnjava istorijsko preoblikovanje društva, iz Veberovog tumačenja sledi da se klasa svodi na „agregat individua” (Saunders, 1999: 121), što je u skladu sa njegovim nominalističkim pristupom.

Druga razlika između dvojice klasika sociološke misli odnosi se na shvatanje statusa, koji uključuje razlike između društvenih grupa u pogledu pripisanog poštovanja (časti) i prestiža. Marks je smatrao da razlike u statusu proističu iz klasne podele društva, dok je Veber verovao da se status menja nezavisno od klasne podeljenosti društva. Prema Veberovoj teoriji, status pojedinca ne određuje se samo po osnovu njegovog materijalnog stanja, već i po osnovu usvojenog stila života. Najčešći simboli i obeležja statusa su mesto stanovanja, odeća, način govora ili zanimanje. U savremenim društvima pojedinci stiču preimućstvo nad drugima i po osnovu statusa kao što su državljanstvo, etnicitet, rod (pol) i sl. (Antonić, 2009).

Čini se korisnim na kraju osvrta o Veberovom konceptu društvene slojevitosti ukazati na nešto drugačije viđenje političke moći. Botomor, na primer, primećuje da je Veber razlikovao dva tipa stratifikacije koji egzistiraju u modernim društvima: (1) klasnu stratifikaciju na način kako ju je sagledao Marks i (2) stratifikaciju prema društvenom ugledu. Veber je, kako to vidi Botomor, raspodelu političke moći u društvu posmatrao kao nezavisan fenomen (Bottomore, 1978: 17-18). Đurić takođe ukazuje na činjenicu da se Veberov

neprolazan doprinos ogleda u tome što je pokazao da „društvena moć nije pasivan odblesak ni ekonomske moći ni društvenog ugleda” (1987: 161). Iz Veberovog razmatranja povezanosti ekonomije i politike proističe da je odnos autoritarne moći svojstven određenom tipu ljudskih asocijacija, što upućuje na to da su klase posledica odnosa moći. To, u stvari, „znači da se sva bitna pitanja ljudske povijesti odvijaju na razini uskih upravljačkih grupa koje koncentriraju u svojim rukama sredstva društvene moći” (Kuvačić, 1989: 93). Ovo tvrđenje protivreči Marksovoj teoriji u čijem središtu je pretpostavka o presudnoj uticaju proizvođača, odnosno načina proizvodnje, na bitna pitanja ljudske istorije.

Veber klasni polažaj nije posmatrao iz ugla društveno-posledične delatnosti. Dirkem, međutim, smatra da je društveni status primarna kategorija iz koje proističe prihod, i sledstveno tome, bogatstvo. Status se temelji na zanimanjima, odnosno profesijama koje ljudi obavljaju, u skladu s propisanim normama, što vodi ostvarenju harmoničnih odnosa. Dirkem, pri tom, ignoriše asimetrični karakter odnosa moći u društvu, primarnu kategoriju u Veberovom učenju, kao i pitanje vlasništva koje ima centralnu važnost u Marksovom sagledavanju klasne prirode industrijskog društva. Naznačena tri empirijska domena na koja su ukazali klasici moderne sociologije – struktura vlasništva, struktura zanimanja i odnosi moći – neophodno je integrisati kako bi se dobila što realnija slika o društvenoj slojevitosti, odnosno stratifikaciji, savremenih društava.

5. Savremena tumačenja klase

Tokom druge polovine XX veka činjeni su pokušaji da se učenje o klasama klasika moderne sociologije nadogradi, preuzimanjem nekih elemenata iz njihovih modela. Teorije o klasama nastale u ovom periodu nastaju pod uticajem tri dominantne perspektive ili tradicije: marksističke, veberovske i, u manjoj meri, funkcionalističke (Lee & Turner, 1996: 2). Onoliko koliko su Marksove ideje predstavljale podsticaj za nastanak savremenih teorija društvene stratifikacije toliko Veberovo viđenje predstavlja „najširi okvir” savremene sociologije u proučavanju ovog fenomena i služi kao polazna osnova za empirijske studije društvene slojevitosti (Marinković, 2008: 120).

Gurvič prihvata Marksovu tvrdnju da su društvene klase „pravi društveni svijetovi s vlastitim determinizmom i da ih treba prihvatiti u čitavom bogatstvu njihovih aspekata i nijanasa” kao što su, recimo, buđenje klasne svesti, politička uloga ili mesto i uloga u proizvodnji, razmeni i raspodeli privrednih dobara (Gurvitč, 1966: 212). S druge strane, Gurvič prihvata ideje građanskih sociologa koji se zalažu za korišćenje više kriterijuma u definisanju klase kao i viđenje društvene klase kao strukture sastavljene od mnogobrojnih slojeva i grupacija. Društvene klase su, po Gurviču, „totalni društveni fenomeni” koji su po svom sadržaju bogatiji od grupa koje ih izgrađuju. Svojstveno društvenim klasama je da su natfunkcionalne, sasvim nespojive među sobom, otporne na prožimanje s globalnim društvom, usmerene ka postizanju intenzivne strukturiranosti te predstavljaju kolektivne jedinice za uspostavljanje socijalne distance (Gurivitch, 1966: 213).

Erik Olin Rajt (Wright), kombinujući elemente Marksove i Veberove teorije o klasnim odnosima, razvija sopstvenu teoriju koja objašnjava tri dimenzije kontrole nad ekonomskim resursima. U modernoj kapitalističkoj proizvodnji se uspostavljaju tri oblika kontrole nad resursima: (1) kontrola nad investicijama ili novčanim kapitalom; (2) kontrola nad fizičkim sredstvima za proizvodnju kao što su zemljište, fabrike i poslovni prostor; te (3) kontrola nad radnom snagom (Wright, 1978). Kapitalistička klasa ima kontrolu nad svim ekonomskim resursima. Radništvo, s druge strane, ne ostvaruje nijedan vid kontrole. Između ovih polova, po mišljenju Rajta, formira se dosta širok i heterogen po sastavu srednji sloj sa protivrečnim klasnim pozicijama. Kao kriterijume za diferencijaciju u okviru srednje klase Rajt predlaže *odnos prema rukovodstvu* i *posedovanje veština ili stručnog znanja*. Menadžeri pri tom zauzimaju veoma važnu poziciju.

Već po završetku Drugog svetskog rata najavljena je „menadžerska revolucija” uz nagoveštaj nastanka „nove menadžerske upravljačke klase” (Burnham, 1945). Moć menadžera se ispoljava u procesu donošenja odluka ne samo u korporativnom svetu već i u vladi i društvenim institucijama (Enteman, 1993). Rajt otuda smatra da se uz pravni osnov vlasništva sve ogoljenije ispoljava efektivno „posedovanje” kontrole nad sredstvima proizvodnje i nad radnim procesima (Wright, 1985: 283). Iz ovih razloga proističe privilegovaniji položaj menadžera u odnosu prema rukovodstvu od radnika na izvršilačkim poslovima. Menadžeri su odgovorni za kontrolu, odnosno

nadgledanje rada, zaposlenih, te zbog toga i dobijaju određene povlastice. Istovremeno, menadžeri ostaju pod kontrolom vlasnika kapitala. U tome se i ogleda „protivrečnost” njihovog položaja (Wright, 1976). Menadžeri u svom delovanju suštinski zavise od vlasničkih deoničara u smislu obezbeđenja budućeg kapitala i podrške za sprovođenje usvojene strategije (Scott, 1997). Samo se „top menadžment”, odnosno menadžeri koji se nalaze na najvišim pozicijama u hijerarhijskoj strukturi organizacije, može smatrati delom kapitalističke klase.

Posedovanje veština i stručnog znanja, drugi Rajtov kriterijum za diferenciranje srednje klase, omogućava nekim pripadnicima ove klase sticanje posebnog oblika moći. U savremenim uslovima, ovo se posebno pokazuje tačnim na primeru unosnih radnih mesta u oblasti informacionih tehnologija. Ponekad je zaposlene iz ove kategorije i teže kontrolisati, te se njihova lojalnost obezbeđuje većim zaradama.

Pjer Burdije smatra da klasna pozicija pojedinca u savremenom društvu zavisi od posedovanja različitih količina oblika kapitala kao što su *ekonomski, kulturni, socijalni* i *simbolički* kapital (Burdije, 1986). Kulturni kapital odnosi se na obrazovanje osobe, njene interpersonalne sposobnosti, navike, manire, govorni stil i sl. Socijalnim kapitalom izražava se položaj pojedinca u grupama i na društvenim mrežama. Poslednji oblik kapitala, simbolički, odnosi se na ideologiju kojom može da se opravda posedovanje ostala tri oblika kapitala. Pripadnike različitih društvenih klasa karakterišu različiti iznosi i međusobne kombinacije pomenuta četiri oblika kapitala. Burdije u tom smislu klasni sistem sagledava na tri nivoa, izdvajajući vladajuću, srednju i nižu klasu.

Pred deset godina je, uzimajući u obzir Burdijeov kulturološki pristup fenomenu društvenih klasa, sprovedeno jedno od najopsežnijih empirijskih istraživanja klasne strukture na primeru Velike Britanije, na uzorku od 161.400 ispitanika. Kriterijumima koji su ranije (1970-ih godina) dominirali u određivanju klasne strukture britanskog društva – tip zanimanja i oblik radnog odnosa – pridodati su elementi socijalnog, kulturnog i ekonomskog kapitala. Sevidž i saradnici su razvili sedmočlanu klasnu shemu koja dobro opisuje kako socijalnu polarizaciju britanskog društva tako i fragmentaciju srednje klase (Savage et al., 2013). Najviša klasa („elita”) je svojim

bogatstvom jasno odvojna od „srednje klase” kao i od „klase tehničkih eksperata” i „obogaćenih radnika” dok donji deo društvene lestvice zauzimaju „tradicionalna radnička klasa”, „prekarijat” te klasa „uslužnih radnika” koja se sve više uvećava.

6. Klasna struktura savremenog društva

Klase bi u cilju analitičkog sagledavanja strukture savremenog društva trebalo posmatrati kao „društvene grupe čiju osnovu čine isti i sličan položaj u društvenoj podeli rada, stepen ekonomskog bogatstva, određeni socijalni status, vrsta i nivo obrazovanja, blizina centrima političke moći, kulturni tokovi, sistem vrednosti, stil i način života, te prema tome, i određena svest o svojoj socijalnoj grupi, određeni nivo klasne svesti” (Šijaković, 2008: 118). U analizi strukture društva, osim klase, koriste se još dva pojma: „sloj” i „segment”. Sloj je uža i homogenija društvena grupa u odnosu na klasu, dok je segment uža i homogenija grupa u odnosu na sloj.

Darendorfovo razlikovanje klase i sloja, čini se, može donekle otkloniti nedoumice kod korišćenja ova dva koncepta. Stratum, ili sloj, čine „osobe koje zauzimaju slične položaje na hijerarhijskoj lestvici po osnovu izvesnih situacionih obeležja kao što su prihod, ugled ili životni stil” (Dahrendorf, 1959: IX). Nasuprot sloju, koji predstavlja deskriptivnu kategoriju, stoji koncept klase koji po shvatanju Darendorfa jeste analitička kategorija koja ima svoje značenje jedino u okviru teorije klasa. Klase pak nisu ništa drugo do posebne „interesne grupe” koje nastaju u izvesnim strukturalnim uslovima i deluju kao akteri strukturne promene (Darendorf, 1959: X).

Britanski sociolog Džon Goldtorp (Goldthorpe) klasnu strukturu savremenog društva objašnjava polazeći od dva kriterijuma: *tržišne situacije pojedinca* i *situacije na radnom mestu*. Svoj stratifikacioni sistem razvio je na osnovu zvanične klasifikacije zanimanja, identifikujući jedanaest društvenih slojeva i klasa: (1) službenička (profesionalci, menadžeri i viši rukovodioci), (2) međuklasa (srednja klasa) i (3) radnička klasa. U kasnijim radovima faktor situacije na radnom mestu zamenio je kriterijumom radnog odnosa. Radničku klasu karakterišu ugovori o radu (tiču se uglavnom samo visine zarade), dok su za službeničku klasu osobeni ugovori o zaposlenju, koji regulišu i

pitanja koja se odnose na budućnost (na primer, povećanje plate, razvoj karijere, napredovanje i sl.).

Klasne modele zasnovane na zanimanjima, poput Goldtorpovog, nije lako primeniti na radno neaktivne, kao što su nezaposleni, studenti, deca i penzioneri. Modeli ovog tipa takođe nisu u stanju da ukažu na značaj *vlasništva* i *bogatstva* pri određivanju socijalne klase. Goldtorpov stav da veoma bogate članove društva treba izostaviti iz klasnog modela zbog njihove malobrojnosti – kasnije je osporavan.

Entoni Gidens, na primer, u svom modelu identifikuje četiri klase: višu, srednju, radničku i potklasu (1993). Uprkos tome što se udeo poljoprivrednog stanovništva neprestano smanjuje, čini se opravdanim, uz višu, srednju i radničku klasu, uvrstiti i seljaštvo.

Višu klasu čine oni socijalni slojevi i segmenti nosilaca kapitala koji imaju neposredan uticaj na glavne ekonomske i naučno-tehnološke tokove industrijskih i postindustrijskih zemalja. „Bogati” posredno utiču i na ostale oblasti društvenog života – kako unutar nacionalnih granica tako i na međunarodnom planu. Iako ova klasa nije heterogena, njeno jezgro čine nosioci krupnog kapitala (finansijskog, industrijskog i trgovačkog), uglavnom vlasnici, akcionari i menadžeri. Sve je veći broj „novih bogataša” koji imetak stiču bez nasleđivanja imovine, uglavnom u novim oblastima ekonomije, oslanjajući se na znanje, informacije, fleksibilne tehnologije i organizacije, te mala početna finansijska ulaganja.

Pripadnici srednje klase čine većinu stanovništva u industrijski razvijenim zemljama. „Beli okovratnici” obuhvataju urbane društvene slojeve, zapravo vlasnike u proizvodnim i tercijarnim delatnostima, kao i specifične nevlasničke kategorije zanimanja i delatnosti koje karakteriše visok stepen slobode i nezavisnosti u radu. U strukturi srednje klase savremenih društava najbrže se, zahvaljujući razvoju modernih organizacija, uvećava broj profesionalaca (poput lekara, advokata ili profesora), menadžera i administrativnih radnika.

Srednja klasa je izrazito heterogena po svom sastavu, njeni pripadnici ne potiču iz istog socijalnog i kulturnog miljea, te nema unutrašnju koheziju poput radničke klase. Moguće je u tom smislu izdvojiti četiri posebna sloja (Šijaković, 2008). Prvom pripadaju *vlasnici u proizvodnom sektoru*; oni mogu da deluju samostalno ili pod okriljem srednjeg ili većeg preduzeća. Drugi sloj predstavljaju *vlasnici u*

tercijarnom sektoru, odnosno uslužnim delatnostima. Reč je o imaoima trgovačkih i ugostiteljskih objekata, servisa, zanatskih radnji, benzinskih pumpi, različitih agencija, modnih, terapijskih, medicinskih i rekreativnih salona. Treći sloj uključuje *samostalne delatnosti i zanimanja u oblasti kulture i sporta*. U širokom spektru ovih zanimanja izdvajaju se profesionalni sportisti, treneri, slobodni agenti, samostalni menadžeri u sportu i „šou-biznisu”, pevači, dizajneri, manekeni, fotomodeli, novinari, naučnici, umetnici (pisci, glumci, reditelji itd.), kao i tradicionalne „slobodne profesije” (lekari, advokati, profesori). Pripadnici ovog sloja su prema ukupnom statusu, ugledu, stilu i načinu života međusobno sličniji nego sa ostalim slojevima unutar srednje klase i sa drugim klasama. Četvrti sloj obuhvata *službenike i stručnjake* koji obavljaju poslove u velikim korporacijama i javnim ustanovama. U ovaj sloj, najmanje „nezavisan” sloj srednje klase, ubrajaju se istraživači, komercijalisti, stručnjaci za marketing, propagandu i reklamu u kompanijama i medijima, zatim specijalni savetnici za pojedina pitanja iz oblasti prava, finansija, međunarodnih odnosa i komunikacija, stručnjaci za međuljudske odnose, oficiri, profesionalni političari, menadžeri srednjeg i nižeg nivoa, službenici u javnoj upravi. Ljudi zaposleni na pomenutim poslovima relativno su dobro plaćeni budući da poseduju specijalna znanja, informacije i sposobnosti. Uživaju i solidan ugled, premda ne u tolikoj meri kao kod nekih zanimanja trećeg sloja.

U razvijenim zemljama neprestano se smanjuje broj radnika u tradicionalnom smislu, odnosno zaposlenih manualnih radnika u industriji, rudarstvu i drugim sličnim delatnostima. Priroda radničke klase u savremeno doba je posve drugačija u odnosu na vreme prethodnog veka. Sadašnji joj je standard izrazito viši i približava se onom svojstvenom srednjoj klasi.

I linije podele radništva su višestruke, kako po pitanju kvalifikacija tako i prema nacionalnoj i verskoj pripadnosti. Najizraženija je ona na tradicionalno radništvo („plave kragne”) i zaposlene na izvršilačkim poslovima u „uslužnoj ekonomiji” (banke, trgovina, osiguravajuća društva, saobraćaj, mediji, servisi, turizam itd.).

Termin *potklasa* koristi se kako bi se opisao segment ukupne populacije koji se nalazi na dnu klasne strukture. Najniže skupine su beskućnici, trajno nezaposleni, bez ikakvog zdravstvenog osiguranja,

lišeni vođenja načina života svojstvenog većini populacije. Status marginalizovanih se katkad pripisuje i zapostavljenim etničkim manjinama, koje postoje i u najrazvijenijim društvima (na primer, u SAD, Velikoj Britaniji ili Francuskoj).

Potklasu je, za razliku od ostalih klasa, najteže opisati atributima svojstvenim pojmu klase – pre se radi o određenom, nepovoljnom statusu. Ona nema ni radnu funkciju, niti predstavlja rezervnu armiju potencijalnih radnika. Većinu pripadnika potklase karakteriše višestruko siromaštvo, društvena zapostavljenost, te zavisnost od socijalne pomoći. Trajno izopštenje iz sveta rada dovodi do izraženog fatalizma, te do različitih oblika socijalne patologije.

Klasne podele postoje i u postindustrijskom društvu uprkos tome što je ponekad teško nekome sa apsolutnom sigurnošću odrediti pripadnost određenoj klasi. Na primer, auto-mehaničar često zarađuje više novca od medicinske sestre, pa čak i od hirurga, ali auto-mehaničar se svrstava u fizičke radnike, a medicinska sestra u službenike. Mnogo manje nedoumica ima u razlikovanju pripadnika više i radničke klase, odnosno najniže klase – potklase (Tarner, 2009)

7. Zaključna razmatranja

Pojam klase je tokom dosadašnjeg razvoja sociologije zauzimao centralno i, moglo bi se reći, povlašćeno mesto. Reč „klasa” se verovatno najčešće koristila u sociologiji (Darendorf, 1959: VIII). Kolinsonov *Sociološki rečnik* (1995) koji na više od 30 stranica izlaže odrednice koje se odnose na klasni fenomen ukazuje takođe na to da je istraživanje klasno/slojne strukture društva zaista deo glavnog toka razvoja razvoja sociologije (Šljukić i Šljukić, 2012: 16). Stanje je počelo da se menja tokom minulih pola veka u smislu slabljenja uticaja klasne stratifikacije na društvo.

Savremena društva, u skladu sa Darendorfovom teorijom, prikladnije opisuje delovanje mnoštva interesnih grupa svih vrsta nego klasa. Te grupe u industrijskim društvima – profesionalne grupe, grupe od uticaja, ekonomski sektori, ideološke, političke itd. – nalaze se u stanju neprestanog sukobljavanja. Sukobi su mogući, u kontekstu bivših realsocijalističkih društava koja izgrađuju kapitalizam, unutar svih klasa: nove kapitalističke klase u nastajanju, između različitih slojeva koji čine srednju klasu, te pripadnika radništva. Stalna potreba za iznalaženjem

nove ravnoteže, kako bi se usaglasili često antagonistički interesi između grupnih makrokoalicija, stvara privid neprestane promene.

U nekoliko studija se obrazlaže teza o zastarelosti klasnog koncepta. Sve više je empirijskih dokaza koji, navodno idu u prilog tome. Jan Pakulski i Malkolm Voters (Waters) u studiji *Smrt klase (The Death of Class, 1996)* konstatuju da se klasa može shvatiti kao jedna, ne posebno važna, podela u društvu, uz podeljenost po osnovu pola, uzrasta, etniciteta i sl. Stratifikacioni sistem je, prema ovim autorima, prošao kroz tri faze. Prva etapa odnosi se na „društvo ekonomskih klasa” XIX veka, koje obeležava osnovni „rascep” na vlasnike i nevlasnike. Tokom druge faze, koja traje prvih 75 godina XX veka, uspostavlja se „društvo organizovanih klasa” sa državom kao dominantnom društvenom silom. Poslednja faza predstavlja ulazak u „statusno-konvencijsko” društvo koje obeležava stratifikacija ne na ekonomskoj, već na kulturnoj osnovi. Identiteti dobijaju veliku ulogu, a stratifikacioni sistem savremenog društva podseća na „pokretni mozaik”. U takvom sistemu, na primer, nisko plaćeni posao u medijima može doneti pojedincu viši status nego dobro plaćen posao u industriji koja nije u modi (Haralambos i Holborn, 2002: 1191).

Opisano viđenje Pakuskog i Votersa ima dodirnih tačaka sa Turenovim tumačenjem dosadašnjih metamorfoza u razvoju društava na Zapadu, koje francuski sociolog sagledava u svetlu smenjivanja dominantnih paradigmi: religiozne, političke, društvene i kulturne. Društvena paradigma je iznedrila industrijsko društvo (1820-1970), oblik povezivanja prevela iz „zajednice” u „društvo” te uvela brojne koncepte kao što društvene klase, klasna borba, investicije, kapital, konkurencija, profit itd. Prve decenije XXI veka uveliko pokazuju obrise najnovije transformacije društva ka njegovoj destruciji u vidu dekompozicije brojnih kategorija moderne. Kulturnu paradigmu pre svega karakteriše odvajanje sistema od aktera (Turen, 1998).

U postindustrijskom društvu klase i društveni pokreti postaju zastareli a pojedinci sa svojim potrebama i kultura postaju nosioci promena. Najočiglednija promena u različitim sferama društva (u politici, ekonomiji, porodici itd), sa sve većim stepenom društvene organizacije po osnovu kulture, manifestuje se u slabljenju hijerarhijske diferencijacije što, neminovno, uzrokuje i smanjenje značaja klasnih odnosa za društveni život. Svekolike promene vode uspostavljanju novog obrasca društvene stratifikacije, odnosno

trendu koji se može opisati kao „fragmentacija stratifikacije” (Clark i Lipset, 1996: 42-48). Mnoštvo kulturnih identiteta, kojima pojedinac pripada, preti da potisne u drugi plan ekonomsku osnovu nejednakosti u savremenim društvima. Heterogena i prekarizovana najamna klasa se okuplja oko sekundarnih manjinskih politika, poput rodnih, ekoloških i sličnih tema, tako da klasnu svest, kako to primećuje Kuljić, potiskuju „novi kulturni i protesni identiteti, beskonačno elastični i deljivi”, što, sa svoje strane, vodi usitnjavanju struja levice i desnice (Kuljić, 2018: 457).

Rast udela srednje klase u sastavu savremenih društava, premda ne vodi binarnoj klasnoj podeljenosti svojstvenoj nekadašnjem industrijskom kapitalizmu, kreira ipak potencijal za nastanak društvenih sukoba. Ovo proističe iz „interkonfliktnog karaktera” srednje klase i lociranja njenih interesa unutar širokog opsega; katkad su oni bliži vladajućoj klasi (eliti) a ponekad slojevima na začelju socijalne lestvice. Srednja klasa usled strukturalne neuhvatljivosti, kako to sagledava Pavićević, može da se pozicionira kao vladajuća klasa, kao „tampon” klasa između dva pola, ili kao klasa koja je sve bliža nižim društvenim slojevima ukoliko joj se smanjuje realna društvena moć (2007: 101). U uslovima dugotrajne tranzicije, koju prate urušavanje starih vrednosti (poput obrazovanja, poštovanja ili odlaganja gratifikacije) i izostanak i/ili prihvaćenost novog vrednosnog sistema, pripadnicima većine slojeva srednje klase smanjuje se moć (politički značaj), ugled unutar društva i, posebno, bogatstvo.

Vidne promene se dešavaju u sastavu srednje klase u društvima tranzicije u odnosu na nekada dominantnu tročlanu shemu koju su činili *politički, državni i privredni menadžment* (ili elitistička klasa), *srednja klasa* i *radnička klasa*, koju dopunjuju dva sloja: seljaci i privatnici u gradu (Vuković, 1994). Tokom minule tri decenije privatna svojina i politička moć se pojavljuju kao osnova konstitisanja klasne strukture, dok se na začelju nalaze, nažalost, obrazovanje i sam rad (profesionalizam). Položaj i uloga zaposlenih u podeli i organizaciji rada, kao izvor klasno-slojne reprodukcije, po značaju je na sredini. Mitrović smatra da najnoviju klasno-slojnu strukturu društva „perifernog kapitalizma”, koja karakteriše i Srbiju, najbolje opisuje tročlana shema u kojoj imenuje tri „bloka”: (1) socijalni blok vlasničke klase, (2) blok srednjih slojeva i (3) blok ostatka „lumpen-sveta” proizvođačke klase

(2012: 606). U svetlu mnoštva promena u sastavu društva perifernog kapitalizma Mitrović, čini se, s pravom poziva na integrisan pristup koji podrazumeva sintezu *klasnog*, *stratifikacionog* i *elitističkog pristupa* u istraživanju klasne strukture.

U društvima koja prolaze kroz tranzicioni period nazire se dihotomna podeljenost na malobrojnu manjinu posednika političke moći i novih bogataša, s jedne, i ogroman broj siromašnih ili u riziku od siromaštva, s druge strane. Na početku tranzicije politička moć, stečena u prethodnom, socijalističkom društvu, omogućavala je lakši dolazak do vlasništva a u kasnijem periodu tranzicije ostvareno bogatstvo je već trasiralo put sticanju političke moći. Posedovanje privatne svojine ima prvorazrednu ulogu u oblikovanju klasno/slojne strukture tranzicionih i postranzicionih društava u kojima se klasični oblici klasnih suprotstavljenosti mogu izraziti dihotomno – osnovnim sukobom između narastajuće kapitalističke klase i radništva. Time Marksov u osnovi binarni klasni model ima i dalje upotrebnu vrednost uprkos činjenici da postindustrijsko društvo, ili doba druge faze modernosti, predstavlja mnogo složeniju stukturu u odnosu na oblik društva koji su tumačili klasici sociologije – Marks, Veber i Dirkem.

Jaz između klasa, posebno između „vladajuće” i radničke klase, povećava se kako odmiče proces izgradnje kapitalizma (bilo liberalno-ekonomskog ili političkog oblika). Ovaj rastući anatagonizam ne prate, s druge strane, masovni protesti ili pobune već sporadične akcije krajnje ugroženih ljudi. Odsustvo socijalnog bunta, u uslovima prilično izraženog siromaštva (ili rizika od siromaštva), Milašinović i Bujagić objašnjavaju time što činjenice o socijalnoj bedi nisu „ideološki osveščene”, odnosno što socijalno nezadovoljstvo nije „politički artikulisano” (2007: 184). Na delu je proces „degeneracije radničke klase” ne samo po pitanju njenog pukog obnavljanja kao klase po sebi već i njenog razvijanja kao klase koja radi protiv sebe, odnosno radnik radniku postaje takmac jer „beda više razara nego ujedinjuje radnike” (Milašinović i Bujagić, 2007: 185). Razjedinjenosti radništva doprinose i činoci kao što su „rad na crno”, posedovanje poljoprivrednog zemljišta, otežano sindikalno delovanje, mnoštvo sindikalnih organizacija, te neujednačeni uslovi poslovanja zbog nezavidnog položaja pojedinih privrednih grana (na primer, industrije tekstila i odeće, ugostiteljstva, turizma itd).

Slabljenje pozicija pripadnika srednje klase je tokom minule tri decenije primetno i u razvijenim zemljama sveta o čemu govori i novija studija država grupacije OECD. U ovom delu sveta se oko polovine bogatstva nalazi u rukama 10 odsto najbogatijih, dok 40 odsto stanovništva koristi samo 3% bogatstva (OECD, 2019). Empirijska istraživanja klasne strukture su neophodna kao bi se pravovremeno sagledale negativne tendencije, posebno one koje se odnose na srednju klasu. Ovaj klasni segment je od ključne važnosti za izgradnju uspešne ekonomije i kohezionog društva. Nisu zanemarljivi, naposljetku, ni bezbednosni aspekti jačanja srednje klase koji se, najčešće, ogledaju kroz niže stope kriminaliteta, jačanje poverenja u institucije, političku stabilnost te dobro upravljanje državnim resursima.

Zahvalnost

Istraživanja predstavljena u ovom radu su urađena uz finansijsku podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, u okviru finansiranja naučno istraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu, Tehničkom fakultetu u Boru, prema ugovoru sa evidencionim brojem 451-03-9/2021-14/ 200131.

Literatura

- [1] Antić, S. (2009). Statusna analiza: dopuna ili alternativa klasne analize. *Sociološki pregled* 43(3), 481-502.
- [2] Antić, S. (2010). Klasni rat: Lenjinovo nasleđe. *Sociološki pregled* 44(2), 159-204.
- [3] Aristotel (1960). *Politika*, Beograd: Kultura.
- [4] Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- [5] Beck, U. (2000). *The Brave New World of Work*. Cambridge: Polity Press.
- [6] Bottero, W. (2005). Interaction Distance and the Social Meaning of Occupation. In *A New Sociology of Work*, edited by L. Pettinger, J. Parry, R. Taylor & M. Glucksmann, Oxford: Blackwell and Sociological Review.
- [7] Bottomore, T. (1978). *Classes in Modern Society*. London: George A. and Unwin Ltd.

- [8] Bourdieu, P. (1976). The Forms of Capital. In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, edited by J. Richardson, 241-258. New York: Greenwood.
- [9] Burnham, J. (1945). *The Managerial Revolution*. Harmondsworth: Penguin.
- [10] Castells, M. (2000). *End of Millenium*. Oxford: Blackwell.
- [11] Clark, T., Lipset, S. (1996). Are Social Classes Dying? In *Conflict about Classes: Debating Inequality in Late Industrialism*, edited by D. J. Lee and B. S. Turner, London and New York: Longman Publishing.
- [12] Davidović, M. (1985). Istraživanja društvene strukture u radovima jugoslovenskih sociologa. *Sociološki pregled* 29(1-2), 31-50.
- [13] Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London: Routledge and Kegan Paul.
- [14] Đurić, M. (1987). *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Naprijed.
- [15] Enteman, W. F. (1993). *Managerialism: The Emergence of a New Ideology*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- [16] Fiamengo, A. (1987). *Saint - Simon i Auguste Compte*. Zagreb: Naprijed.
- [17] Giddens, A. (1993). *The Class Structure of Advanced Societies*. London: Hutchinson University Library.
- [18] Gidens, A. (2003). *Sociologija*. Beograd: CID Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- [19] Goldthorpe, J. H. (2001). *Globalization and Social Class*. Manuheimer Vortage.
- [20] Haralambos, M., Holborn, M. (2002). *Sociologija – teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
- [21] Kerbo, H. R. (2000). *Social Stratification and Inequality: Class Conflict in Historical, Comparative, and Global Perspective*. New York: McGraw-Hill.
- [22] Korkodelović, B. (2021). „Kineska zlatna sedmica”. *Politika*, 1. oktobar 2021.
- [23] Kuljić, T. Đ. (2018). Duge senke Manifesta Komunističke partije. *Sociološki pregled* 52(2), 453-470.
- [24] Kuvačić, I. (1989). *Sociologija*. Zagreb: Školska knjiga.

- [25] Lee, D., Turner, B. (eds.) (1996). *Conflict about Classes: Debating Inequality in Late Industrialism*. London and New York: Longman Publishing.
- [26] Lockwood, D. (1958). *The Blackcoated Worker: A Study in Class Consciousness*. London: Allen & Unwin.
- [27] Mandra, A. (2001). *Osnovi sociologije*. Podgorica: CID i Univerzitet Crne Gore.
- [28] Marinković, D. (2008). *Uvod u sociologiju*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- [29] Milanović, B. (2007). *Dva lica globalizacije*. Beograd: Arhipelag.
- [30] Milanović, B. (2016). *Globalna nejednakost*. Beograd: Akademska knjiga.
- [31] Milašinović, S., Bajagić, M. (2007). Savremena shvatanja klasa i klasnih sukoba. *Megatrend revija* 4(1), 169-187.
- [32] Mitrović, Lj. (2012). Reprodukcijski odnosi u uslovima nastanka perifernog kapitalizma, *Sociološki pregled* 46(4), 601-612.
- [33] OECD. (2019). *Under Pressure: The Squeezed Middle Class*. Paris: OECD Publishing.
- [34] Ossowski, S. (1981). *Klasna struktura u društvenoj svijesti*. Zagreb: Naprijed.
- [35] Pakulski, J., Waters, M. (1996). *The Death of Class*. London: SAGE Publications.
- [36] Pavićević, O. (2013). Klasna stratifikacija i delikvencija: adolescenti iz srednje i više klase. *Sociološki pregled* 47(4), 555-574.
- [37] Pavićević, O. (2013). Srednja klasa i njene odlike u Srbiji novog doba. *TEME* 31(1), 95-112.
- [38] Pečujlić, M. (2002). *Globalizacija: dva lica sveta*. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- [39] Petković, V. (1998). *Elementi sociologije*. Beograd: Čigoja.
- [40] Petrović, J. S., Marković, O. S. (2018). O društvenim nejednakostima na stranicama Sociološkog pregleda u periodu samoupravnog socijalizma. *Sociološki pregled* 52(1), 181-215.
- [41] Ruso, Ž. Ž. (1978). *Rasprava o poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima: Društveni ugovor*. Zagreb: Školska knjiga.

- [42] Saunders, P. (1999). *Social Class and Stratification*. London: Routledge.
- [43] Savage, M., Devine, F., Cunningham, N., Taylor, M., Li, Y., Hjellbrekke, J., Le Roux, B., Friedman, S., Miles, A. (2013). A New Model of Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey. *Sociology* 47(2), 219-250.
- [44] Scott, J. (1997). *Corporate Business and Capitalist Classes*. Oxford: Oxford University Press.
- [45] Šijaković, I. (1999). *Šarm srednje klase*. Zemun: Prometej.
- [46] Šljukić, S., Šljukić, M. (2012). *Zemlja i ljudi: Seljaštvo i društvena struktura*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- [47] Šljukić, S., Šljukić, M. (2018). Komunistički manifest i seljaštvo XXI veka. *Sociološki pregled* 52(2), 607-627.
- [48] Tarmer. Dž. H. (2009). *Sociologija*. Novi Sad/Beograd: Mediterran Publishing/Centar za demokratiju.
- [49] Tomić, M. (2016). Uticaj društvene stratifikacije na kulturnu potrošnju. *Sociološki pregled* 50(3), 449-468.
- [50] Turen, A. (1998). *Postindustrijsko društvo*. Beograd: Plato.
- [51] Veber, M. (1976). *Privreda i društvo*. Beograd; Prosveta.
- [52] Vuković, S. (1994). *Pokretljivost i struktura društva*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja; Quattro Press.
- [53] Westergaard, J. „Class in Britain since 1979: Facts, Theories and Ideologies”. In *Conflict about Classes: Debating Inequality in Late Industrialism*, edited by D. J. Lee and B. S. Turner, London and New York: Longman Publishing, 1996.
- [54] Wright, E. O. (1976). Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies. *New Left Review* 98(July-August).
- [55] Wright, E. O. (1978). *Class, Crisis and the State*. London: NLB.
- [56] Wright, E. O. (1985). *Classes*. London: Verso.
- [57] Wright, E. O. (2005). *Approches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

CLASSICAL APPROACHES AND CONTEMPORARY THEORETICAL MODELS OF EXPLANATION OF CLASS/STRATUM SOCIAL INEQUALITIES

Abstract: It is well-known that the issues of social inequality, classes, class relations and class structure have been studied from sociological, political and economic perspectives. In the sociological research, Marx, Durkheim and Weber represent classical approaches to the study multidimensional phenomenon such as social inequality, from one to another of which most modern theory originates. The main objective of this paper is to demonstrate that reading of classical and new studies dealing with social classes and stratification, provides a useful framework for productive integration of the various perspectives of social inequality. It is based on the sociological traditions rooted in the theories of Marx, Durkheim and Weber. This paper highlights the practical value of stratification theory in order to examine the complexity of contemporary social inequalities, shaped, mostly, by the globalization process and hegemony on neoliberal ideology. This article indicates that, despite some recent studies advancing the irrelevance of class approach, class analysis remains an inevitable tool to understand and explain social structure and inequalities.

Keywords: *social inequalities, stratification, class, class structure, class relations, stratum, occupation, Marxian tradition, Weberian tradition.*

Kako citirati ovaj članak/how to cite this article:

Vuković, M., Vuković, A. (2021) Klasični pristupi i savremeni teorijski modeli u razmatranju klasno/slojne nejednakosti u društvu. *Horizonti menadžmenta*, I (1), 19-45.